

IV. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ

УДК 94 (477) (1905/1907)

О. П. Ткаченко-Плахтій

*Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара*

ПРОЯВИ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ТЕРОРУ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ В 1905–1907 рр.

Досліджується питання про терористичну діяльність революційних партій на Катеринославщині в добу Першої російської революції.

Ключові слова: революційний терор, Катеринославщина, анархісти, соціалісти-революціонери, соціал-демократи, Перша російська революція.

Исследуется вопрос о террористической деятельности революционных партий на Екатеринославщине в период Первой российской революции.

Ключевые слова: революционный террор, Екатеринославщина, анархисты, социалисты-революционеры, социал-демократы, Первая российская революция.

The question of the terroristic activity of the revolutionary parties in Ekaterinoslav region in the period of the First Russian Revolution is investigated.

Key words: revolutionary terror, a Ekaterinoslav region, anarchists, social-revolutionaries, Social Democrats, the First Russian Revolution.

Початок ХХ ст. був складним періодом в історії Російської імперії, до складу якої у той час входила більша частина сучасної України. Кардинальні зміни в економіці та в політичній сфері того часу суттєво впливали і на суспільне життя країни, погляди та стереотипи поведінки людей. У зв'язку із цим слід зазначити, що прискорена індустріалізація не враховувала соціально-психологічних особливостей різних соціальних верств імперії. Тож групи людей, які тільки що перетворилися на пролетаріїв, здебільшого залишалися в полоні сільської общинної психології і відчували гостру неприязнь до підприємців, вороже ставилися до чужої власності вза-

галі [20, с. 13]. У подальшому це зумовило наявність великої частки представників робітничого класу у складі ліворадикальних партій, які не гребували застосовувати найрадикальніші методи у боротьбі з царським урядом. У свою чергу активізація громадського життя виводила на політичну арену нові сили – політичні партії, які прагнули досягнути своїх цілей різними шляхами, одним з яких стає використання у своєму «діалозі» з урядом методів революційного терору.

Поняття «революційний терор» досить складне, тож навіть у наш час воно ще не має єдиного тлумачення. Але, узагальнюючи, можна зазначити, що революційний терор – це сукупність насильницьких дій та методів, спрямованих на зміну політичного ладу країни, внесення дестабілізації до існуючого ладу в державі шляхом створення атмосфери напруженості та страху. Дослідження, які стосуються історії революційного терору в Російській імперії на початку ХХ ст., почали з'являтися відносно недавно, адже в радянську добу тема тероризму в діяльності революційних партій та організацій фактично не висвітлювалася. До наукового обігу введено нові джерела з історії громадсько-політичного життя Російської імперії, що зумовило і появу великої кількості праць, присвячених історії окремих політичних партій (у тому числі й лівого спрямування – основних виконавців революційного терору початку ХХ ст.). З числа досліджень, які б стосувалися суто революційного терору того часу, перш за все, слід назвати праці американської дослідниці А. Гейфман «Революционный террор в России, 1894–1917» [3] та російського дослідника О. В. Будницького «Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.)» [1]. У згаданих дослідженнях автори не тільки наводили вичерпний фактичний матеріал щодо революційного терору початку ХХ ст., але й приділяли велику увагу аналізу соціально-психологічних аспектів цього явища. Що стосується історії революційного терору на території саме України, то першою спробою висвітлити це питання стало видання українськими істориками фундаментальної колективної праці «Політичний терор і тероризм в Україні» [15].

На жаль, у дослідженні найбільшу увагу приділено опису терористичних актів загальноімперського масштабу, у той час як теракти проти представників влади в українських губерніях, численні прояви тут «економічного» та «масового» терору висвітлені недостатньо повно. Ситуацію виправила публікація ґрунтовної праці

В. Волковинського та І. Ніконової «Револьюційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.) [2]. Окрім того, що в цьому дослідженні представлена детальна картина ескалації револьюційного тероризму на початку XX ст. саме на теренах України, автори також вдаються до аналізу реакції суспільства на відповідні терористичні дії револьюційних організацій та ставлення самих бойовиків до цього явища. Однак вважати вичерпною зазначену тематику, особливо в її регіональному аспекті, аж ніяк не можна. До того ж її актуальність тільки посилюється з огляду на шалені темпи розповсюдження тероризму по всьому світу в наш час.

Треба зазначити, що осередки всіх партій та організацій лівого спрямування діяли з початку XX ст. по всій території Російської імперії, однак найбільшу діяльність розгортали у великих містах країни, одним з яких був і Катеринослав. Так, зокрема, на початку XX ст. в місті діяли організації РСДРП (більшовики, меншовики та єврейські організації соціал-демократів – «Бунд» та «Паолей-Ціон»), комітет ПСР та численні організації анархістів. Ці політичні сили особливу активність, зокрема і бойову діяльність, почали проявляти саме з початком револьюції 1905–1907 рр.

Зазначимо, що соціалісти-револьюціонери офіційно розпочали свою терористичну діяльність ще в 1902 р., коли С. Балмашевим, членом Бойової організації ПСР, було вбито міністра внутрішніх справ Д. Сипягіна. Цей акт став відліковим моментом у розгортанні всього російського револьюційного терору в перше десятиріччя XX ст. Слід зауважити, що для есерів основними цілями терору були: 1) захист суспільства від свавілля уряду; 2) агітація суспільства на боротьбу із самодержавством; 3) дезорганізація влади [19]. Для досягнення цих цілей есери обрали тактику здійснення «індивідуального» політичного терору, тобто терактів проти найвищих посадових осіб імперії.

Однак із початком револьюції та активізацією револьюційного руху на місцях місцеві комітети ПСР створюють свої власні бойові дружини та летючі загони, які у своїй діяльності практикують вже не тільки «індивідуальний» політичний терор, але й акти «економічного» терору, найрозповсюдженішими з яких були експропріації. Так, у Катеринославі бойові дружини есерів починають створюватися ще з березня 1904 р. [18, с. 167]. На чолі Катеринославської бойової дружини ПСР у лютому 1905 р. стояв Г. А. Лисенко, а першою жертвою катеринославських есерів повинен був стати завіду-

вач Нижньодніпровських залізничних майстерень інженер Юренев [18, с. 168]. Це вже було відображенням тієї трансформації, що зазнав революційний терор у роки революції: на зміну централізованому «індивідуальному» терору приходить терор «масовий» – неузгоджений із керівництвом партії, який чинився місцевими бойовими загонами за рішенням, знову таки, місцевих політичних осередків.

Із початком революції Катеринославський комітет ПСР бере на себе головні функції щодо підготовки та організації бойових дружин регіону. На зміну заарештованим 27 лютого 1904 р. лідерам комітету С. П. Тукманкіну та М. П. Шапошнікову приходять нові – Г. А. Ципін та С. В. Мазурін, під час головування яких, зі слів начальника Катеринославського охоронного відділення, «діяльність організації революціонерів значно пожвавилася, прийняла більш бойовий характер» [7, арк. 38]. Найбільш активними діячами комітету, окрім зазначених вище, у цей час також були Є. І. Тейтельбаум, Б. О. Полторацький та С. Х. Іцхакін [7, арк. 38].

Велику увагу катеринославські есери приділяли організації бойових загонів на селі, де вони вели широку агітацію за створення бойових летючих загонів та місцевих селянських дружин самооборони. При цьому у «Статуті організації бойової справи на селі» були чітко прописані основні обов'язки членів обох «підрозділів», серед яких на долю летючих загонів випадало «постачання зброєю місцевих дружин, виготовлення розривних снарядів <...>, виконання смертних вироків» [6, арк. 47]. Що характерно, у «Статуті летючого бойового загону» також зазначалося, що майбутній член цього загону повинен мати «готовність пожертвувати своїм життям заради справи» [6, арк. 52].

Тож не дивно, що з початком революції катеринославські села були охоплені запалом революційної боротьби, що вилилося в масове застосування актів «економічного» терору (здійснення експропріацій) та «аграрного» терору (самі есери цим терміном позначали «насильницькі дії проти майна чи проти особи економічних гнобителів селянства: отрави, порубки й захоплення майна, підпали, <...> вбивства поміщиків, збройні напади та ін.» [4, с. 53]). Із відгалуженням наприкінці 1905 р. від партії есерів її лівого крила – соціалістів-революціонерів-максималістів – ці види терору на селі тільки посилювалися й були однією з причин зміни ставлення суспільства до терористичних актів есерів від схвального до осудливого.

Місцевою послідовницею Бойової організації ПСР у здійсненні актів «індивідуального» політичного терору була Українська бойова група, яка складалася з членів місцевих бойових робітничих дружин і діяла в Катеринославі наприкінці 1905 р. Найбільшими активістами в групі були Є. Величенко, М. Комаров, І. Конюхов, О. та В. Куракіни, Л. Шелякін та ін. [2, с. 199]. Першим терористичним актом Української бойової групи мало стати вбивство катеринославського генерал-губернатора Сандецького, але дуже скоро на його місце був призначений генерал В. П. Желтоновський, тож він і став запланованою жертвою катеринославських есерів. 23 квітня 1906 р. Желтоновського було застрілено прямо на залізничному вокзалі Катеринослава. Тут слід зауважити, що існує деяка плутанина у визначенні осіб, причетних до вбивства генерала. Так, за твердженням деяких сучасних українських дослідників, В. П. Желтоновський став жертвою есерівських терористів М. Комарова, О. Куракіна та С. Малого [2, с. 199; 18, с. 171], але в той же час офіційна документація Катеринославського охоронного відділення, так само як і загальноімперська періодична преса, головним убивцею катеринославського генерал-губернатора називали 16-річного місцевого єврея Л. М. Рапопорта [9, арк. 60; 16].

Ще однією значною постаттю, яка стала жертвою «індивідуального» політичного терору з боку катеринославських есерів, був начальник місцевої тюрми Кривенко-Яновський, якого вбили 9 травня 1906 р. біля приміщення цирку [2, с. 200]. Інших гучних терактів проти катеринославських високопосадовців есерами здійснено не було. Українська бойова група послабила свою діяльність, а невдовзі взагалі увійшла до складу летючого бойового загону Українського бойового комітету ПСР [2, с. 200]. У цей же час Катеринославське охоронне відділення посилювало переслідування членів місцевого комітету ПСР, тож останні місяці революції відзначилися відносним затишшям з їх боку.

Анархістський рух, на противагу діяльності партії есерів, ніколи не був згуртованим та суцільним. Він включав до себе велику кількість різних анархістських течій, які відрізнялися методами боротьби проти існуючого політичного устрою. Катеринослав на початку ХХ ст. входив до сфери діяльності так званого південного анархізму, який відзначався вкрай екстремістським і терористичним характером [17, с. 139]. Першою анархістською організацією, що почала діяти в Катеринославі, була «Партія боротьби з дрібною власністю та усілякою владою» («махаєвці»), яка діяла в місті про-

тягом літа 1904 р. під керівництвом К. Ерделевського та Н. Брумера. Основним видом її діяльності було ведення агітаційної роботи серед робітників Катеринослава та вчинення невеликих крадіжок (у тому числі зброї) [8, арк. 1–2, 7].

Із початком революції Катеринослав стає місцем активної діяльності найрізноманітніших анархістських організацій. Упродовж 1905–1907 рр. у місті та на його околицях діяли Група катеринославських робочих анархістів-комуністів, Бойова інтернаціональна група анархістів-комуністів, Південноросійська група анархістів-синдикалістів, Спілка бідних хліборобів та ін. Основним місцем «дислокації» анархістів Катеринославщини був Амурський район, адже його значна відстань від центра міста забезпечувала мешканцям Амуру більш-менш стабільний захист від поліцейських обшуків та арештів. Саме там був утворений Амур-Нижньодніпровський районний комітет партії анархістів-комуністів, який підтримував федеративні відносини з міською групою в Катеринославі [12, с. 219].

Уперше в історії російського анархізму в Амурському центрі відбувся офіційний розподіл анархістів групи залежно від напрямів їх діяльності. Так, у роки революції анархісти на Амурі були поділені на центровиків-ідеалістів (займалися пропагандою та агітацією) та груповиків-експропріаторів (організатори та виконавці «ексів»). Незважаючи на плідну діяльність обох амурських груп анархістів, чвари між ними досить часто призводили до серйозних сутичок, які іноді закінчувалися загибеллю опонентів [12, с. 220].

У цілому анархісти Катеринослава у своїй діяльності найчастіше використовували саме терористичні методи боротьби як складові «економічного», «аграрного», «масового» та «безмотивного» терору. Одна лише амурська група анархістів-комуністів протягом березня – серпня 1907 р. здійснила 24 «революційні акції» (збройні напади і вбивства з метою пограбування) у місті та районних центрах [11, с. 329]. Досить поширеним явищем було застосування анархістами актів «аграрного» терору на селі (найбільшого поширення набула практика підпалів великих поміщицьких маєтків та вбивства їх господарів).

«Економічний» терор анархістів був майже некерованим, тож чи не кожного дня в місті та на його околицях чинилися експропріації та вбивства підприємців. Так, 4 жовтня 1905 р. вибухом анархістської бомби було вбито директора машинобудівного заводу Макса Гофмана [14]. Та найжорстокішим видом терору, на нашу думку,

був «безмотивний» терор анархістів, виконавці якого керувалися гаслом: «Безневинних буржуїв не буває!» Найбільш характерним актом цього виду терору на Катеринославщині стало кидання анархістами бомби у вагон першого класу 3 травня 1906 р. тільки тому, що «в ньому їздять не робочі, а лише одна буржуазія» (виконавцями цього теракту були анархісти П. Гольдман, С. Трубіцин та Зубарь). На щастя, жертв серед пасажирів не було, але теракт викликав великий суспільний резонанс з осудженням дій анархістських терористів [10]. Наступним кроком катеринославських анархістів стало владштування вибухів біля козачих казарм на Амурі 11 травня того ж року. Лише дивом тут ніхто не постраждав, але цей теракт став останньою краплею для катеринославської поліції, яка влітку 1906 р. запровадила жорсткі репресії проти революціонерів, що переховувалися в селищі Амур, і вже з осені 1906 р. діяльність катеринославських анархістів значно послабшала.

Що стосується ще однієї представниці політичних партій лівого спрямування, РСДРП, то на початку революції 1905 р. вона мала в Катеринославі чимало послідовників. У місті діяли як комітет більшовиків, так і меншовиків, активними діячами яких були С. Гопнер, С. Парижер, Б. Батурський, Я. Шварц та ін. На початку революції члени РСДРП більшу увагу приділяли організації масової боротьби, агітації та бойовій роботі під час проведення загальних демонстрацій. Але активізація масового революційного руху з плином революційних подій змусила керівництво партії дещо змінити свою думку щодо терористичних методів боротьби та закликати до необхідності «злиття на ділі тероризму та повстання мас» [13, с. 280]. За своїм розмахом терор соціал-демократів у багато разів поступався масштабами есерівському та анархістському. Бойові дружини більшовиків (меншою мірою меншовиків) здебільшого застосовували «економічний» та «аграрний» терор, а також надавали допомогу іншим революційним організаціям Катеринослава в забезпеченні їх технічними засобами боротьби – бомбами, розривними снарядами, патронами та ін. Але вже напередодні закінчення революції, у червні 1907 р., Лондонський (V) з'їзд РСДРП прийняв рішення про розпуск бойових дружин і заборону «партизанських дій» та експропріацій. Тож поодинокі випадки терористичних актів, здійснених місцевими осередками РСДРП, можна вважати, скоріше, винятковими, такими, що не відповідали основній лінії партії.

Отже, революційний терор, який найбільш активізувався в Ро-

сійській імперії в роки Першої російської революції, справив великий вплив як на політичне життя імперії, так і на суспільну думку того часу. Терористичні акти есерів, анархістів та, дещо менше, соціал-демократів у роки революції певною мірою досягли своєї мети, адже загальноімперський уряд та представники влади на місцях були залякані масштабами впроваджених революціонерами терористичних акцій. Ситуація погіршувалася ще й тим, що на початку революції більша частина суспільства схвально ставилася до актів «індивідуального» політичного терору, адже його виконавців (переважно есерів) вважали «героями-месниками» [5, арк. 38], що борються за народну свободу. Катеринослав у цей складний для імперії час став справжнім осередком для численних революційних сил, які у своїй боротьбі застосовували терор. Його швидке поширення з кінця 1905 р. поставило життя звичайних мешканців міста під загрозу, адже терористи не брали до уваги можливість випадкових жертв серед мирних жителів.

Зрештою складність ситуації в Катеринославі того часу добре передає лист українського археолога А. А. Скриленко (у 1905 р. мешкала в Катеринославі) до Д. І. Яворницького, в якому вона повідомляє, що «у нас ежедневно происходит резня <...> ходить по улицам вообще не безопасно, ибо из окон стреляют. Боже, что здесь происходит!» [11, с. 316]. Тож революційний терор, який починав відроджуватися на початку ХХ ст. в Російській імперії, уже в 1905–1907 рр. вилився в неконтрольовану масову терористичну вакханалію, жертвами якої були вже не тільки представники влади, але й звичайні мешканці.

Бібліографічні посилання

1. **Будницкий О. В.** Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.) / О. В. Будницкий. – М., 2000.
2. **Волковинський В.** Революційний тероризм в Російській імперії і Україні (друга половина XIX – початок ХХ ст.) / В. М. Волковинський, І. В. Ніконова. – К., 2006.
3. **Гейфман А.** Революционный террор в России. 1894–1917 / А. Гейфман ; пер. с англ. Е. Дорман. – М., 1997.
4. **Гусев К. В.** Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции : ист. очерк / К. В. Гусев. – М., 1975.
5. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 32, оп. 1, спр. 14, арк. 152.

6. ДАДО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 45, арк. 162.
7. ДАДО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 48, арк. 288.
8. ДАДО. – Ф. 32, оп. 1, спр. 62, арк. 28.
9. ДАДО. – Ф. 113, оп. 2, спр. 73, арк. 126.
10. **Дубовик А. В.** Деятельность «Группы екатеринославских рабочих анархистов-коммунистов» в 1905–1907 гг. [Электронный ресурс] / А. В. Дубовик, А. Вл. Дубовик // Индивидуальный политический террор в России XIX – начала XX в. : материалы конф. / сост. К. Н. Морозов ; под ред. Б. Ю. Иванова и А. Б. Рогинского. – М., 1996. – Режим доступа: <http://www.memo.ru/history/terror/dubovik.htm>.
11. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
12. **Кривенький В. В.** Анархисты / В. В. Кривенький // Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. – М., 2000. – С. 210–226.
13. **Ленин В. И.** Полн. собр. соч. Т. 9. / В. И. Ленин. – М., 1967.
14. Новое время. – 1905. – 19 (06) окт.
15. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. : іст. нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. ; відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2002.
16. Русское слово. – 1906. – 09 мая (26 апр.).
17. **Савченко В. О.** Анархістський рух на Україні у 1905–1907 рр. / В. О. Савченко // Наукові праці з питань політичної історії : республік. міжвідом. наук. зб. Вип. 169. Більшовики і непролетарські партії Росії на етапі буржуазно-демократичної революції. – К., 1991. – С. 138–147.
18. **Сігалова Н. О.** Діяльність соціалістів-революціонерів Південної України напередодні та в період революції 1905–1907 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / Сігалова Н. О. – Д., 2009.
19. Террористический элемент в нашей программе // Революционная Россия. – 1902. – № 7. – С. 2–6.
20. **Шляхов О. Б.** Політична криза в Російській імперії початку XX ст. та її причини в цивілізаційному вимірі / О. Б. Шляхов // Грані. – 2006. – № 6. – С. 12–16.

Надійшла до редколегії 16.11.2012 р.